

Kulturhistorisk karakterisering och bedömning

Sandseryds kyrka

*Sandseryds socken i Jönköpings kommun
Jönköpings län, Växjö stift*

Rapport och foto: Jonas Haas
Grafisk design: Anna Stålhammar
Tryckning och distribution: Lena Sletteberg

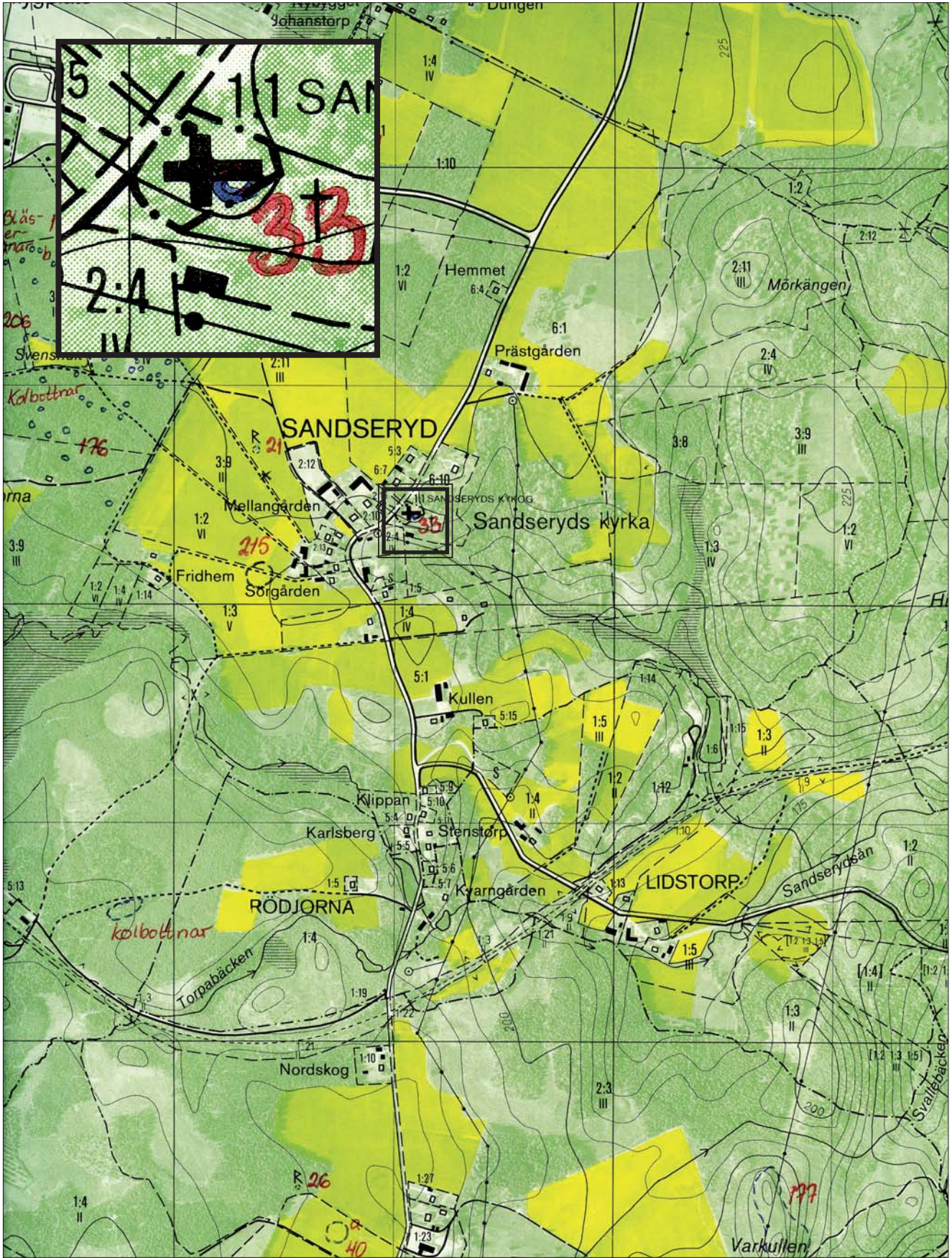
Jönköpings läns museum, Box 2133, 550 02 Jönköping
Tel: 036-30 18 00
E-post: info@jkpglm.se
www.jkpglm.se

Utdrag ur tryckta och ajourhållna ekonomiska kartor är återgivna enligt tillstånd:
Ur karta © Lantmäteriet. Medgivande MS20067/02097.

© JÖNKÖPINGS LÄNS MUSEUM 2007

Innehåll

Inledning	5
Bakgrund och omfattning	5
Karaktiseringens syfte	5
Uppläggnings och rapport	5
Kulturhistorisk bedömning	5
Sammanfattande beskrivning	7
Beskrivning och historik.	8
Kyrkomiljö.	8
Historik	8
Kyrkobyggnaden	10
Kulturhistorisk karakterisering och bedömning	12
Händelsehistorik	14
Referenser.	17
Arkiv	17
Litteratur	17
Tekniska och administrativa uppgifter	17

Utdrag ur ekonomiska kartans blad Sandseryd 7D0j, 1989..

Inledning

Bakgrund och omfattning

På uppdrag av Sivert Holmberg och Arkitekthuset AB i Jönköping, har Jönköpings läns museum utfört en kulturhistorisk inventering och karakterisering av Sandseryds kyrka. Arbetet har utförts i samband med upprättande av vård- och underhållsplan för kyrkobyggnaden och ska ingå som en del av detta. Arbetet bekostades delvis av medel från den kyrkoantikvariska ersättningen och påbörjades och avslutades 2007. Rapporten omfattar en genomgång av kyrkobyggnadens historik, beskrivning av exteriör och interiör och en beskrivning av dess kulturhistoriska värde. Antikvarie Jonas Haas vid Jönköpings läns museum har varit rapportansvarig.

Karakteriseringens syfte

Syftet med karakteriseringen är att öka kunskapen om det kulturhistoriska arv som kyrkobyggnaden bär på. Mer konkret ska arbetet ligga till grund för de vård- och underhållsplaner som ska tas fram av varje församling och som är en förutsättning för att efter 2006 kunna söka kyrkoantikvarisk ersättning från stiftet. Rapporten ska också kunna ingå i länsstyrelsens och länsmuseets underlagsmaterial vid beslut i ärenden som berör kyrkobyggnaderna.

Uppläggning och rapport

Arbetet har varit uppdelat i en fältdel med inventering och fotografering och en arkivsökningsdel. De aktuella arkiv som gått igenom har främst varit länsstyrelsens arkiv över ärenden, med kopior från ATA:s arkiv i Stockholm. Jönköpings läns museum har också ett arkiv över handlingar och pressklipp mm. Befintlig hembygdsliteratur har använts i förekommande fall. Arkivuppgifterna utgör således en sammanfattning av tillgängliga arkiv och omfattar inte en komplett beskrivning av händelser i kyrkans byggnadshistoria. Rapporten är upplagd med en inledande kort sammanfattning, en beskrivning av kyrkomiljön och historiken i löpande text samt en beskrivning av kyrkans nuvarande utseende. Därefter följer den kulturhistoriska värderingen och bedömningen, och sist en händelsehistorik med händelser listade i kronologisk följd.

Kulturhistorisk bedömning

Den kulturhistoriska bedömningen har gjorts av Jönköpings läns museum i samarbete med länsstyrelsen i Jönköpings län. En kulturhistorisk bedömning är aldrig definitiv utan hela tiden föremål för omvärderingar. Vid bedömningen tas hänsyn till dels varje enskild kyrkas egna värden, men också till värden i förhållande till andra kyrkor i stiftet och landet. Den kulturhistoriska värderingen och bedömningen nämner i de flesta fall inte enskilda byggnadsdetaljer

utan beskriver värden och karaktärsdrag i stort.

Inför varje planerad förändring eller större underhållsåtgärd skall tillstånd inhämtas från länsstyrelsen och varje ärende behandlas där från fall till fall. Utifrån det kulturhistoriska värdet tas beslut om vilka åtgärder som får företagas samt vilka som är berättigade till kyrkoantikvarisk ersättning.

Denna rapport ska finnas tillgänglig på Växjö stift, länsstyrelsen i Jönköpings län, Jönköpings läns museum samt på respektive församling.

Sammanfattande beskrivning

Sanderyds kyrka är av medeltida ursprung, och har efter flera bränder återuppbyggts på samma murar. Senaste återuppbyggnaden gjordes 1706. Kyrkan har utvidgats vid ett okänt tillfälle åt öster. Idag har den en typiskt medeltida exteriör med slätputsade fasader och brant sadeltak. Taket är klätt med enkupigt taktegel. Fönsteröppningarna med korgbågiga valv är från senare tid. Invändigt präglas kyrkan av inventarier och inredning från flera olika epoker – takmålningar från 1706, predikstol från 1820 och altaruppsats från 1935. Ingen epok dominerar; det är istället den samlade och mångåriga kontinuitet av förnyelser som är intresseväckande. Sedan 1935 då kyrkan genomgick en grundlig renovering och ändring i interiören har kyrkan främst varit föremål för underhållsåtgärder. Senaste större restaurering ägde rum 1996 och omfattade bland annat färgsättning samt nyinredning av vapenhuset.

Flygbild över Sanderyds kyrka och kyrkogård, omkring 1940. Största skillnad gentemot dagens utseende ligger i kyrkogårdens alla häckomgärdade grusgravar. AB Svensk Flygtrafik, JLM.

Beskrivning och historik

Kyrkomiljö

Sandseryds socken ligger i nordvästra hörnet av Växjö stift, tillika Jönköpings läns nordvästra hörn. Socknen gränsar i söder till Månsarps socken, i öster till Barnarps och Ljungarums socknar, i norr till Järstorps och i väster till Mulseryds och Angerdshestra socknar. Sedan 1943 ingår Sandseryds kyrka i Norrahammars socken. Landskapet består till stor del av högländ och Sandseryd ligger på en stor sand- och grusplatta. I nordväst upptas ett stort område av Dumme mosse, i övrigt består socknen till största delen av skog och hagmarker. Att trakten varit bebodd under lång tid visar den mängd av fornlämningar som finns bevarade. Industrin präglades tidigt av malmbrytningen vid Taberg, men senare har även annan industriverksamhet förekommit, till exempel tillverkning av hushållsartiklar, snickerier och papper.

Sandseryds kyrka ligger på en ås i byn med samma namn. Kyrkogården är omgiven av ett bördigt jordbrukslandskap och i byn finns flera större bondgårdar. Den fd prästgården, nuvarande församlingshem, ligger en bit norrut längs samma landsväg. Kyrkogården, som huvudsakligen breder ut sig söder om kyrkan, är omgärdad av en kallmurad gråstensmur och en trädkrans av lind. På kyrkogårdens norra del står en klockstapel. Kyrkogårdens huvudingångar är i väster och på norra sidan mot parkeringsplatsen.

Historik

Sandseryds kyrka har medeltida ursprung och här stammar troligen från 1300-talet. Till grund för den dateringen ligger upptäckten av en fönsteromfattning i det nuvarande murverket i samband med en

Ovan och till vänster: Sanderyds kyrka före renoveringen 1936. Lägga märke till interiören med glasmålning i koret, listverk i taket, äldre bänkar och takbården. Foto Bertil Berthelson 1934, ATA.

omfattande omputsning av hela kyrkan 1994. Fönsteromfattningen har gotisk spetsbågeform, vilket innebär att den troligen kom till tidigast under 1300-talet. Möjligen har kyrkan föregåtts av en äldre kyrka i trä. Någon gång har den dessutom utvidgats mot öster, i full bredd, något som också syntes tydligt i murverket vid den tidigare nämnda omputsningen 1994.

Kyrkan har drabbats av brand vid två kända tillfällen - år 1645 samt 1706. Vid båda tillfällena återuppbyggdes kyrkan på sina gamla murar. Från den sista återuppbyggnaden 1706 stannar de tidstypiska takmålningarna i form av fyra tavlor med bibelmotiv, inramade av akantusslingor. Målningarna är restaurerade och delvis kompletterade av konservatorer i samband med att de togs fram under dåvarande färglager 1935. Senaste konservering ägde rum 1996.

År 1820 vet vi att kyrkan genomgick en omfattande renovering och modernisering. Troligen målades de ålderdomliga takmålningarna då över liksom eventuella väggmålrier, fönsteröppningarna gjordes större och kyrkan fick en ny predikstol. Det var nyklassiska ideal som gjorde sig gällande med önskemål om mycket ljus och neutral, ljus färgsättning som ofta resulterade i olika pärlgrå nyanser.

1887 genomgick kyrkan ytterligare en omgestaltande renovering. Då sattes en glasmålning in i korfönstret föreställande ett bestrålat kors, taket pappspändes och delades in i ett ramverk med lister och den slutna bänkinredningen byttes ut mot en öppen. Troligen målades kyrkorummet också om och försågs med en takbård, åtminstone enligt äldre bevarade foton. Vid renoveringen 1936 tog man, som vid så många andra samtida renoveringar, bort de flesta spåren från det sena 1800-talet. Glasmålningen packades ner och ställdes på vinden och de öppna bänkarna byggdes om och försågs med gavlar och dörrar. En av de gamla bänkarna finns ännu kvar på orgelläktaren. Dörrar som hittades i trossbotten vid renoveringen användes som förebild för de nya slutna bänkkvarteren. Även dessa

Sandseryds kyrka fotograferad efter renoveringen 1936.
Nils Åzelius, ATA.

äldre bänkdörrar finns bevarade på vinden med ursprunglig färgsättning kvar. Istället för glasmålningen i korfönstret sattes en altartavla in, målad av Georg Pauli. Ytterligare en stor förändring som renoveringen 1936 ledde till var att det gamla innertaket från 1706 togs fram - med de därunder bevarade takmålningarna. Målningarna och kompletterades till viss del av konservatorer men endast så försiktigt att man inte förvanskade något av det ursprungliga. Som ett exempel på hur takmålningarna hade kunnat se ut i ursprungligt skick utförde konservatorn Sven Wahlgren ett exempel på detta i vapenhuset. Dessa är nu övertäckta.

Nästa stora renovering blir 1996 då bänkarna får ny färgsättning på rygg- och sittbräda, koret görs större genom att korbänkar tas bort, altaret skiljs från altartavlan genom att flyttas fram och boaseringen i koret tas bort. Även golvet förnyas i mittgång och kor. Vid denna rapportens färdigställande 2007 planeras en återgång till vapenhusets tidigare panelklädsel, mycket på grund av problem med putsens dåliga hållbarhet.

Dörr till kyrkan, vapenhuset, med medeltida smidda detaljer. Smidesdetaljerna är dock sekundärt ditsatta, troligen efter brand. .

Kyrkobyggnaden

Sandseryds kyrka ligger i östvästlig riktning med kor i öster och vapenhus utan torn i väster. På norra sidan ligger sakristian i en utbyggnad. Kyrkan saknar torn men har istället en klockstapel norr om vapenhuset. Kyrkan är uppförd av sten som slätputsats med följsam vitkalkad puts. Undantaget är vapenhuset som har en reverterad trästomme. Den ursprungliga delen ligger i väster och har sedan byggts till mot öster. Några spår från denna utvidgning syns ej i den nuvarande kyrkan. Koret är rakt avslutat, på gaveln syns ett igensatt korfönster. Två fönster finns på norra långsidan och tre på södra - de är höga och djupt indragna från murlivet. Kyrkan vilar på en oputsad men fogad stensockel av granit och sandsten. Det branta sadeltaket är lagt med enkupiga tegelpannor.

Vapenhusets entré har en äldre bräddörr med medeltida smiderier som är sekundärt monterade.

Vapenhuset har på norra sidan försetts med toalett och städutrymme, golvet är lagt med äldre kalkstensskivor samt en trappa upp till ett utrymme bakom orgelläktaren. Väggarna är klädda med rödbrun panel.

Kyrkorummet är enkelt utsmyckat och präglas främst av altarpupp-satsen och takmåleriet. Altarpupp-satsen består av altartavla målad av Georg Pauli inför 1935 års renovering och inramas av marmoreade pilastrar och en fronton med ett nyklassiskt strålomkransat öga. Altaret är framflyttat i sen tid för att kunna fira mässa vänd mot församlingen. Altarundeln består av svarvade och marmorade dockor i vitt och grått. I koret har funnits korbänkar vilka togs bort vid renoveringen 1996. På södra sidan i koret finns en dörröppning i muren - i denna står en ljusbärare och framför den dopfunten som troligen tillkom i slutet av 1800-talet. Predikstolen på norra sidan är i typisk nyklassiskt stil och härstammar från 1820, målad i grått med förgyllda listverk runt speglar mm. På väggen bakom predikstolen under ljudtaket är målat ett draperi i blått.

Måleriet i taket är troligen från 1706 då kyrkan på nytt uppfördes efter en brand. Måleriet togs fram vid renoveringen 1935 och består av fyra tavlor med bibliska motiv, inramat av akantusslingor. Måleriet restaurerades och till viss del kompletterades vid framtågandet. Mot väggarna avgränsas det platta brädtaket med en enkelt avfasad kantbräda. Väggarna är slätputsade i en svagt gulbruten vit kulör. Bänkkvarteren är slutna med grönmarmorade gavlar och dörrar med ljusbruna spegelfält. Dörrarna är nya men tillverkade och utformade efter de äldre dörrar som hittades i trossbotten vid renoveringen 1935. Föregångarna ligger på vinden med äldre ljusgrå bemålning. Golvet i bänkkvarteren är ett rödtonat furugolv. Golvet i koret och mittgången är yngre och är lagt av ljus, fernissad men opigmenterad furu.

Ovan: Sandseryds kyrka, vy från söder med klockstapelns i bakgrunden. Till vänster: Interiör mot koret.

Predikstolen. Uppgifterna går isär men troligen är den från 1820.

Ovan och överst: takmålningarna av okänd mästare från 1706 ger ännu en bra föreställning om hur de en gång såg ut. Överst till höger: orgelläktaren bärs upp av smidda stöttor.

Orgelläktaren är ovanligt djup och bärs upp av smidda järnstöttor. Läktarbröstningen är klädd med apostlabilder. Orgeln består av ett orgelverk från 1911 samt en orgelfasad från 1864 som breddades 1911. Ett helt nytt orgelverk införskaffades 1998. Bakom orgelläktaren och ovanför vapenhuset är ett rum inrett med pärlspontskladda väggar och garderobsutrymmen.

Sakristian är tunnvälvd, och i övrigt modernt inredd med skåp för hängande förvaring av textilier.

Sandseryds kyrka har också en klockstapel, strax norr om vapenhuset. Den är av inbyggd klockbockstyp. Fasaderna och stödbenen är klädda med stående rödmålade locklistpanel, medan huv och spira är klädd med tjärat spån. Överst på spiran sitter en förgylld tupp med årtalet 1723. Invändigt består klockstapeln av i huvudsak bilat timmer. Den äldsta klockan, Lillklockan, är gjuten 1670 i Stockholm av Johan Meyer, medan den större är gjuten 1770 i Jönköping av Elias Fries.

Kulturhistorisk karakterisering och bedömning

Sandseryds kyrka är av medeltida ursprung och har drabbats av ett flertal bränder. Kyrkan har varje gång byggts upp igen på samma murar, varför kontinuiteten är lång. Den senaste branden och efterföljande återuppbyggnad skedde 1706. Kyrkan har en typisk medeltida exteriör med vitkalkade fasader av slät puts som följer det oregelbundna murverket, samt ett brant och högrest sadeltak. Fönstren sitter djupt indragna från murlivet vilket understryker murarnas tjocklek. Fasaderna vilar på en oputsad sockel av oregelbundet huggen granit och kalksten. Material och hantverksme-

toder förknippade med dessa typiska karaktärsdrag är viktiga för upplevelsen. Ursprungligt murverk och stomme är värdefulla som primärkällor över Sandseryds kyrkas äldsta historia.

I kyrkorummet framträder speciellt takmåleriet som kulturhistoriskt värdefullt. Det har en idag avmattat färgskala i grått, grönt och rött som varit tongivande för senare tiders färgsättningar, bland annat vad gäller bänkkvarteren och altarrundeln. Altartavlan av Georg Pauli har stora konsthistoriska värden. Predikstolen är typisk för sin empiretid, både vad gäller utformning och tidstrogen färgsättning i olika gråa nyanser samt listverk i guld.

Interiören berättar genom inredning från många olika tidsepoker om kyrkans långa historia som gudstjänstrum. Takmåleri, predikstol och altarpupsats vittnar om konstfärdighet från 1700-, 1800- och 1900-tal. Ingen epok dominerar, utan det är istället den breda representationen av många olika epoker som är betydelsebärande. En blandning som i sig är historiskt verklighetstrogen eftersom de medeltida kyrkorummen successivt har förnyats och därför innehåller många olika epokers bidrag. Samtidigt är kyrkorummets utseende idag främst ett resultat av den restaurering som ägde rum på 1930-talet under Göran Paulis ledning. Syftet var att plocka fram de äldre tidslagren i kyrkan, genom att avlägsna de från det sena 1800-talet. För att bibehålla en känsla av hög autenticitet i de olika delarna är därför tidstrogna material och hantverksmetoder extra viktiga vid fortsatt underhåll.

Att särskilt tänka på i förvaltning och användning av kyrkan:

- Kyrkans interiör representerar många tidsepoker, varvid det är viktigt att material och hantverksmetoder är trogna de olika epokerna.
- Takmåleriet har höga kulturhistoriska värden som ett av få bevarade takmålningar från denna tid.
- Ursprungliga delar av stomme och murverk berättar om Sandseryds kyrkas äldsta historia.
- Inventarier och föremål tagna ur bruk och förvarade på annan plats i eller utanför kyrkan är värdefulla för berättelsen om Sandseryds kyrkas historia som gudstjänstrum.

Klockstapeln har funnits sedan åtminstone 1700-talets slut då första kända uppgifter om reparationer på den finns. .

Altartavlan av Georg Pauli, inramad av en tidigare fönsteromfattning från 1800-talet.

Koret så som det såg ut efter 1908 års renovering. Foto: Paul Boberg vid 1940-talets början. ATA.

Händelsehistorik

1300-tal

Medeltida stenkyrka. (Broschyr)

1645

Kyrkan nedbränd. (Inv. prot. 1829)

1647-1650

Kyrkan återuppbyggd, (Bjurulf)

1706

Kyrkan ödelagd av eldsvåda, och på nytt uppförd. Måleri på in-
nertak i långhus. (Bjurulf)

1723

Klockstapel uppförd (enligt årtal på befintlig torntupp)

1732

Ombyggnad av klockstapel (Lindgren)

1819

Takomläggning, spån ersätts med tegel. (Bjurulf)

1820

Renovering omfattande övermålning av tak i långhus. Ny predik-
stol, altarring och altaruppsättning. Vid samma tillfälle togs fön-
steröppningen i östra korväggen upp, och övriga fönsteröppningar
anpassades i storlek och form. (Bjurulf)

1861

Önskemål om en ny predikstol diskuteras på kyrkostämman. (Bjur-
ulf) Kommentar: med anledning av detta kan man ifrågasätta om
församlingen verkligen fick en ny predikstol 1820, eller om den
har tillkommit först senare. Den befintliga predikstolen är till sin
utformning dock mer typisk för 1820-talets empire än 1860-talets
sena nyklassicism.

1864

Kyrkans första orgel installeras (Bjurulf)

1887

Glasmålning monteras i korfönster, slutna bänkkvarter ersätts med
öppna, taket förses med spännpapp och inramande listverk, takbård

målas på väggarna. (Bjurulf).

1910-11

Orgelverk byts mot nytt från Göteborg, orgelfasad breddas. (Historik i vårdprogram)

1926

Restaurering omfattande reparation av takstolar, takpanel, omläggning av tegeltak, lagning av utvändig puts, vapenhuset reverterades, reparation av smideskors på gavlar, nya hängrännor, yttre reparation och nyintäckning av klockstapel. Installation av varmluftsanläggning med skorsten. Under ledning av arkitekt Göran Pauli, Stockholm.(ATA)

1935

Invändig restaurering under ledning av Göran Pauli. Översyn av golv, rensning av trossbotten under golv, nytt golv av gran i bänkkvarteren och i koret, ny bänkinredning med dörrar efter de som hittades som fyllning i trossbotten. Ny dopplats i koret. Predikstolen flyttad närmre fönster och dess trappa ändrades. Öppningar i altarringen togs upp på sidorna. Korfönstret sätts igen, men omramning bibehölls. Ny altartavla av Georg Pauli. Nya fönsterbågar och -karmar samt nya innerfönster. Breddad öppning mellan vapenhus och kyrkorum. Restaurering av orgelverk som utökas med nya stämmor. Pilastrar på väggar i långhuset borttogs. Tak befrias från lister och pappspänning. Dekorationsmåleri på innertaket i vapenhuset utförda av Sven Wahlgren. Lampetter sätts upp på väggarna mellan fönstren.

1937

Installation av elektrisk belysning. (ATA)

1938

Installation av elektrisk fläkt till orgel på vinden. (ATA)

1950

Lagning av sprickor i gavlar (ATA)

1953

Installation av elektrisk värme. Ombyggnad av orgelverk. (ATA).)

1967

Ombyggnad av vapenhus, inredning av toalett och brudkammare. Efter ritningar av arkitekt Helmer Flensborn, Huskvarna. (ATA)

1985

Tilläggsisolering av vindbjälklag med lösull. (ATA)

1988

Underhållsmålning av ytterdörr från medeltid med blymönja och svart oljefärg. (ATA)

1991

Underhållsarbeten på klockstapel. Delvis byte av timmer i stödben, omtjärning, byte av bottenpanel på lutande sidor, byte av all lockläckt. (JLM)

1994

Konserveringsåtgärder på inredning och inventarier (JLST)

1994

Utvändiga restaureringsåtgärder omfattande omputsning då spritputs ersattes med slätputs, rengöring av ytterbågar till trärent och ommålning. (JLM)

1996

Invändig restaurering under ledning av arkitekt Ingvar Selse. Rengöring, bättringsmålning av ytskikt, borttagande av korbänkar, främst bänkraden närmast koret samt de två bänkraderna under orgelläktaren, nytt golv i kor, framflyttning av altare, ombyggnad av altarring, borttagning av väggboasering i koret, ombyggnad av vapenhus med inredning av handikapptoilet, skötrum, städutrymme, ny takarmatur. Ombyggnad av orgelverk, ny belysning och nytt värmesystem. (JLST)

1998. Helt nytt orgelverk (muntlig uppgift)

2000

Omläggning av spåntak på klockstapel. (JLST)

2007

Planerad borttagning av revertering av vapenhus och återgång till fasadpanel, så som det var före 1926. (JLM)

Referenser

Arkiv

Jönköpings läns museums arkiv. (JLM)
 Länsstyrelsen i Jönköpings läns arkiv. (JLST)
 Antikvarisk topografiska arkivet, Stockholm, genom kopior i länsstyrelsens arkiv. (ATA)

Litteratur

Bjurulf, Hjalmar, *Sandseryd, en smålandssockens krönika*, Jönköping 1944
 Lindgren, Sigurd, "Sandseryds socken" ur *Sveriges bebyggelse, Landsbygden Jönköpings län del IV*, Uddevalla 1957

Tekniska och administrativa uppgifter

Jönköpings läns museums dnr: 4/07
 Beställare: Norrahammars församling
 Fastighetsägare: Norrahammars församling
 Rapportansvarig: Jonas Haas
 Foto: Jonas Haas
 Län: Jönköpings län
 Kommun: Jönköpings kommun
 Socken: Sandseryds socken
 Fastighetsbeteckning: Sandseryds kyrka 1:1
 Belägenhet: Ekonomiska kartans blad Sandseryd 7D0j, 1989

Dokumentationsmaterialet förvaras i Jönköpings läns museums arkiv